

Глигор ТОДОРОВСКИ

КРАТОК ПРЕГЛЕД НА ОПШТЕСТВЕНО-ПОЛИТИЧКИТЕ, ЕКОНОМСКИТЕ, ЦРКОВНИТЕ И ПРОСВЕТНИТЕ ПРИЛИКИ ВО СКОПЈЕ ОД ПОЧЕТОКОТ НА XIX ВЕК ДО КРАЈОТ НА ПРВАТА СВЕТСКА ВОЈНА

До крајот на XVIII век приближно четири петини од македонското население претежно живеело по селата. Оваа констатација ја потврдуваат и повеќе странски патописци кои минале низ Македонија. Францускиот конзул во Солун, Феликс Божур, на два пати, меѓу 1810 и 1817 година, пропатувал низ Македонија. Во описот на посетените места и региони тој дава и статистички податоци истакнувајќи дека Турците живееле по градовите, додека Македонците по селата. Градовите во Македонија, меѓу кои и градот Скопје, имале речиси турски карактер. Тие имале мал процент на Македонци и друго христијанско население. Во триесеттите години на XIX век, Пуквил, го споменува градот Скопје со 3 000 жители, од кои 800 Турци, 1 700 католици и 300 Грци. Веќе во 1840 година Ами Буе го споменува Скопје со 10 000 жители.

Изнесените податоци укажуваат дека градот Скопје во првата половина на XIX век претставувал релативно голем град со 10 000 жители. Зголемувањето на населението во градот станало предимно во втората половина на XIX век. Тоа било обусловено од повеќе општествено-политички и економски фактори, што постоеле во Османлиската империја. Меѓутоа, во Османлиската империја не е водена современа статистика и сите изнесени податоци во оваа смисла се релативно точни.

Следејќи го растежот на градот Скопје во демографска смисла Хан го споменува во седумдесетите години на XIX век со 20 800 жители, од кои 13 000 муслимани, 7 000 христијани и 800 Евреи. Според В. Теплов (1877 година), десетина години подоцна од претходнава, во Скопје се споменуваат вкупно 5 000 домови, од кои 2 000 муслимански, а 3 000 христијански. Изнесениов податок за мнозинството христијански домови, во споредба со муслиманските, покажува еден факт кој претставува еден

нов демографски квалитет во историска смисла. Скопје било зафатено со започнатиот процес од крајот на XVIII и почетокот на XIX век со намалувањето на муслиманското население, а бројно нараснување на христијанското население, односно македонското население, со што и Скопје добивало постепено македонски карактер. Овој процес на движење на селското население кон градовите имало прилично масовен карактер и бил предизвикан од постојните политички и економско-социјални прилики во Османлиската империја. Правците на движењето на селското население кон Скопје биле предимно од запад, додека нешто послабо од север.

Со изнесените бројки, погоре, мошне многу е близу со податоците што ги дава и Ф. Бјанкони во 1880 година. Тој изнесува една општа бројка од 26 000 жители додека податоците од С. И. Веркович (1889 година) се нешто подетални. Тој спомнува 1 191 македонски дом, 1 167 брачни двојки, 3 890 мажи, 3 827 жени и 1 606 муслимански домови, со 5 509 мажи не давајќи никаков податок за припадниците на женскиот пол.

Приведувањето на горниве податоци ни дава можност да констатираме дека демографското растење на Скопје било постојано и без некој големи демографски скокови. Така, при крајот на XIX век во Скопје, според К'нчов, веќе имало 3 100 жители, од кои 13 000 христијани, 15 000 Турци, 30 Черкези, 50 христијани — Грци, 150 Албанци-христијани, 450 Власи, 800 Евреи, 1 920 Роми и 500 разни жители. При првиот попис, извршен од страна на српските власти во 1912 година, а според податоците што ги дава Јован Хаџи Василевиќ, по иселувањето на извесен број Тврци, односно муслимани, Скопје имало нешто повеќе од 37 000 жители.

Економскиот растеж во Скопје бил мошне важен и го вселувал неговото место во османлискиот административен и политички систем. При крајот на XVIII век Скопје било центар на округ, веројатно пашалак, во кој влегувале и градовите Велес, Прилеп, Тетово и Кичево. Седиштето на округот, односно пашалакот, постоело сè до 1853 година, кога Скопје станало центар на помала административно-политичка единица, мутесарифлак, веројатно диктирано од внатрешно-политички промени во Османлиската империја.

Според законот од 1864 година територијата на Османлиската империја била поделена на вилаети, санџаци, ливи, кази, нахии и општини. Во центарот на вилаетот бил основан специјален совет, наречен меџлис. Подоцна се пристапило кон реорганизација и била создадена нова институција — градска општина (беледие), преку која и на градот му било признаено својство на правно лице. Така и во градот Скопје, во 1869 година, била формирана градска општина, со која Скопје станало централна оп-

штина на вилаетот и била една од општините во организациона смисла најоформена.

Во тие години (1870 год.) Скопје имало 3 885 куќи и дуќани. Во 1897 година имало 4 474 куќи, 1 550 дуќани, 50 фурни, 45 анови и 3 бањи. Главно занимање на скопјани било земјоделството, занаетчиството и трговијата. Градските ниви се наоѓале на Скопска Црна Гора и во Скопското Поле. Од земјата што се наоѓала на Скопска Црна Гора 2/3 била во рацете на ситни земјоделци, а таа во Скопско Поле припаѓала на крупни земјопоседници. Во таквите услови земјоделството било и главно занимање. Второ поважно занимање било занаетчиството. Тоа било организирано во триесетина еснафи во кои биле опфатени 810 дуќани. Всушност, Скопје до крајот на XVIII век било помала населба и се наоѓало на левата страна на реката Вардар. Поради поволните општествено-политички и економски прилики во средината на XIX век, Скопје почнало позасилено да се развива. Градската населба почнала да се проширува и на десната страна на реката Вардар. Главната градска населба се наоѓала по реката Серава и по благите ритчиња на Топаана и Газибоба. Македонското население откако почнало да се населува од поодалечените села на Скопје, од Гостиварско, Тетовско и др. региони, населувајќи се на десната страна на вардар, вдолж по неговиот тек, Скопје постепено го проширувало градскиот реон.

Во 1889 година било пренесено седиштето на вилаетот од Приштина и сè до 1912 година Скопје било седиште на еден од најголемите и најзначајни вилаети во европскиот дел на Турција. Подигнувањето на Скопје во седиште и центар на Косовскиот вилает само по себе зборува за растежот и значењето на Скопје, како во економска, така и во политичка смисла. Прераснувањето на Скопје во вилаетски центар, го свртило кон себе и интересот на соседните држави на Македонија, односно на Турција, како и на тогашните големи сили. Оттука, при крајот на XIX век, Србија, Грција, Албанија, Русија, и Австро-Унгарија отвориле свои конзулати. Во 1897 година во Скопје била отворена и Бугарска трговска агенција, а во 1901 таа била подигната на степен конзулат; потоа биле отворени конзулати и на Италија и на Франција. Овие две земји, по однос на отворањето на конзулати во Скопје се занимавале уште од 1811 година. Со заземањето на Скопје од српските војски во октомври 1912 година и со воспоставувањето на српската власт, Скопје, пак, било седиште на округот до 1915 година, кога, исто така, го зазеле бугарските војски и воспоставиле бугарска власт. И тогаш Скопје во административна смисла имало иста положба.

Настојувањето на османлиската држава за спроведување на политички и општествено-економски промени во Империјата, чиј составен дел била и Македонија, а со тоа и Скопје, особено по

Гилханскиот хатишериф од 1839 година, и со другите законски акти донесени по Хатишерифот, процесите што по нив настанале позитивно се одразиле и во трговијата. Со заклучените трговски договори со европските држави во XVIII век, Османлиската империја ги отворила своите граници за меѓународната трговија. Скопје, со оглед на неговата местоположба и сообраќајни врски, станало важно подрачје на трговијата и транзитот. Тогаш почнале економски да се издигаат и македонските трговци, чии материјални интереси ги туркале на патот на конкуренција и натпреварување, на лихварски заеми и други финансиски зделки. Во Скопје постоеле крупни трговци и сарафи кои давале и чувале пари со наплатување на значително висок интерес. Постоеле и посебни црковни фондови за давање заем со интерес. Подоцна биле формирани и посебни заводи и здруженија со крупни парични средства. Одделни крупни трговци закупувале даноци и заеми или внесувале финансиски средства во производството на поголеми работилници, односно мануфактури. Трговијата и во Скопје влијаела за ширење на стоковното производство во градското и селското стопанство, предизвикувајќи диференцијација и раслојување на населението, што предизвикало промени во неговата социјална структура. Градскиот елемент во Скопје, како резултат на започнатите промени, почнал да излегува на преден план како влијателен фактор во производството, водејќи борба за еманципација и прогрес како во областа на материјалниот, така и во духовниот живот. Еден од истакнатите скопски трговци Кочо Х. Бошков, по Кримската војна (1853—1856), развил жива трговија со памучна преѓа. Почнал да се занимава и со внесување на памучна преѓа дури од Манчестер и Цирих, пласирајќи ја и надвор од Македонија. Истиев скопски трговец, околу 1870 година, организирал производство наfino платно во работилница, односно мануфактура, во која имал 15 разбои, 15 чекрци, 45 вретена, со вработени 20-22 работника. Со тие средства за производство и со вработените работници произведувал 2 900—3 100 аршини платно годишно. Слични ткајачки работилници имал и еден друг скопски трговец, Димче Хаџи Зафиров. Текстилна работилница за производство на памучни, ленени и свилени ткаенини се одржале во Скопје сè до конечното истерување на османлиите од Македонија. Меѓутоа, рачната работа, односно рачните разбои биле доминантни алатки за производство во овие скопски работилници. Исто така на сите панаѓури што секоја година се одржувале во Македонија, во повеќе градови, постојано и редовно на нив се сретнувале и скопски трговци. Покрај Македонците, чие учество во трговијата станувало сè повеќе видливо, и Евреите што живееле во Скопје имале видна улога во трговијата.

Кожарско-курчискиот занает, како и во други градови во Македонија, бил развиен и во Скопје. Обработката на гајтан, за

внатрешна и надворешна консумација, исто така, е забележителна во XIX век. Во деведесетите години на истиот век имало две работилници за гајтан.

Преминот кон фабричко производство, односно кон машинско мелење на брашно во Скопје, бил одбележан со поставување на модерни парни мелници при крајот на XIX век. Веќе во 1892 година работеле две парни мелници, а потоа биле отворени уште три. Така, бројот на парните мелници се покачил на пет. Производството од парните мелници било наменето за потребите на градското население и за исхрана на турската војска во Скопскиот вилает.

Покрај мануфактурите, парните мелници, како први современи индустриски претпријатија на парен погон, почнала со работа и парна пивара со дваесет работници во 1910 година, а нешто порано и фабрика за мраз во 1905 година.

Користењето на рудното богатство во поблиската и во подалечната околина на Скопје се забележува уште во почетокот на XIX век. Според еден ферман на султанот Селим III (1804 — 1809) рудници за стипса во околината на градовите Серес, Солун, Битола, Скопје, Воден и Негуш му биле дадени под закуп на некој еврејски трговец. Во текот на XIX век и во почетокот на XX век руда се експлоатирала од четири рудници во околината на Скопје (Лојане, Радуша, Островица и Горане). Солунската фирма на браќата Алатини добила повеќе концесии за користење на рудници. Во деведесетите години на XIX век бил формиран конзорциум за користење на хромната руда. Само од рудникот Радуша, во Скопскиот вилает, во 1903 година, се ваделе 500—600 тони руда.

Со постојаниот растеж на индустриските и другите претпријатија, несомнено почнале да се развиваат и парични заводи, како кредитни институции и придружни фактори на економскиот развој. При крајот на XIX век постоеле шест филијали на Земјоделската банка во Скопје (Зират банка). Нејзината управа ја сочинувале предимно Турци и го форсирале муслиманскиот елемент во градот. Во исто време постоела и филијала на Солунската банка. Србија и Бугарија, сè до 1912 година, не успеале да отворат соодветни парични заводи, освен трговски агенции. Во Скопје постоеле и трговско-експортни куќи што се занимавале со откуп на афион. Државната печатница почнала со работа при крајот на XIX век, а печатница на српски јазик со работа почнала во почетокот на XX век. Скопје, според бројот на индустриските претпријатија, при крајот на османлиското владеење, стоело на трето место во Македонија, по Солун и Битола. Според едни податоци во Скопје постоеле 6 парни и автоматски мелници, две фабрики за пиво и мраз, една фабрика за тутун и цигари, 2 текстилни фабрики, 2 претпријатија од дрвната индустрија, 5 фабрички претпријатија, 1 претпријатие за преработка на кожи,

1 фабрика за производство на керамика, 1 претпријатие за метални производи, 1 претпријатие за струја и гас или вкупно 20 индустриски претпријатија.

Во овој број на индустриски претпријатија значајно место заземал вложениот надворешен капитал, кој со воведувањето на општествената поделба на трудот и ширењето на стоковното производство во средината на XIX век, предизвикал експропријација на непосредните производители од средствата за производство.

Во развитокот на трговската размена, во зголемувањето на стоковното производство, како и во дистрибуирањето на стоките големо значење имале и сообраќајните услови. Старите патишта сè повеќе се проширувале и сè посолидно се правеле. Кон крајот на XIX век во Скопје се крстосувале сите поважни патишта што преминувале низ Македонија. Оттука Скопје имало извонредно значење како во географска така и во стратегиска смисла.

Во развитокот на сообраќајните услови најмногу придонело изграднувањето на железничката линија со што Скопје се поврзало со подалечни центри, намалувајќи го на тој начин временскиот фактор. Тоа имало огромно значење во економскиот развиток на Скопје. Првата железничка линија со која Скопје било поврзано со Солун била изградена во 1873 година. Идната година бил приклучен делот на линијата кон Косовска Митровица, а во 1878 година на оваа железничка линија се надоврзала железничката линија која ошла од Скопје до српската граница. Намалувањето на растојанието меѓу повеќе географски подрачја и производни центри радикално влијаело во создавањето на заеднички пазар, што имало одраз и во други аспекти. Скопје и на тој начин добивало во своето значење, станувајќи и железнички крстопат.

Лошите економски услови за живот предизвикани од безработицата, ниските надници, отсуството на каква и да било социјално-здравствена и техничка заштита на трудот и сл., предизвикало бранување кај работниците. Така, рударските работници во околината на Скопје стапиле во штрајк во 1904 година. Во 1906 година стапиле во штрајк и чевларските работници, барајќи намалување на работното време на 10 часови дневно и зголемување на надниците од 20 до 45%. Половина дошло до штрајк и на кафтанциските работници, кој завршил успешно со покачување на надниците за 40%.

Во почетокот на 1909 година бил формиран мешан синдикат, чија управа ја сочинувале М. Поков, Т. Крајчев и И. Стевчев. Поголемиот дел од зачленетите работници во синдикатот биле чевлари, пивачи, железничари, бојации, трговски помошници и кафтанциски работници.

Освен организирањето на работниците во синдикални организации, на 7 јануари 1909 година биле формирана и социјалдемократската организација. Таа ја зела Ерфуртската програма на германската социјалдемократија како основа на својата платформа и тактика, извојување на социјалистичко уредување, засновано врз општествена сопственост на средствата за производство, а по пат на класна борба на пролетаријатот. Во 1910 година скопската социјалдемократска организација, со помош на српската социјалдемократска партија, почнала да го издава својот печатен орган „Социјалистичка зора“. На одржаната конференција во Солун во 1910 година, присуствувал и претставник на скопската социјалдемократска организација, настојувајќи да се формира заедничка организација на сите социјалистички организации во Турција. Во овој период биле удрени првите темели на организираното скопско работништво.

Со економскиот растеж на градот, развитокот на трговијата, македонизирањето на градот, постојаното навлегување на македонските трговци во градските економски и други активности, се поставило прашањето и за употребата на народниот јазик во училиштата и во црковната служба. Оттука десетици години во XIX век ќе бидат години на борба за победа на овие барања, карактеристични за XIX век.

Старословенската и црковнословенската писменост не можело да бидат уништени ни во времето на османлиското владеење. Писмениот човек знаел да чита само црковнословенски книги. Во манастирите и во селата околу градовите и по помалите населени места секојпат имало келијни училишта во кои се изведувала настава за луѓето кои сакале да станат свештеници или да ги водат селските дефтери. Во Скопје и во некои скопски села стари даскали ги учеле децата на псалтири и наусници. Познат бил даскалот Никола, родум од Крушево, кој умрел околу 1838 година и бил даскал на цело поколение од првата четвртина на XIX век. Во манастирот во село Кучевиште, Скопско, исто така, имало црковно училиште каде што првата писменост ја примил и Натанаил. Во оваа активност на црковно-училиштен план треба да се спомене активноста на скопскиот чорбаџија Хаџи Трајко, кој по потекло бил од дебарските села во Река.

Во борбата против грчките училишта, воведувањето на грчкиот јазик и просвета, кои сè уште доминирале во првата половина на XIX век, значаен е почетокот со работа на првото општинско училиште во Скопје, со кое раководел монархот Павле Хорват во 1835 или 1837 година. Со отворањето на ова училиште скопските граѓани јасно ја изразиле својата желба да имаат свое, народно училиште, со ученици кои ќе учат на мајчин јазик.

Доаѓањето на Јордан Хаџи Константинов — Џинот се смета за пресвртница во културно-просветниот и националниот живот

во Скопје. Тој го реформирал скопското општинско училиште во духот на новото образование. Во развитокот на училишната работа се истакнувале скопските граѓани со паричните прилози што ги давале.

Настојувањата и борбата за македонско училиште не била лесна и едноставна и во Скопје. Неа ја отежнувале мошне многу општествено политички и други фактори. Особени тешкотии настанале во втората половина на XIX век, кога соседните буржоазии на Србија, Бугарија и Грција почнале да посееаат кон Македонија. Градот Скопје не останал подалеку од овие настани. Особено со формирањето на слободните држави на Балканот, со формирањето на посебни црковни и училишни, односно пропагандни институции, Скопје станало значаен објект во активноста на туѓите пропаганди и влијанија, разбивајќи го градското население на свои приврзаници, што мошне негативно се одразило во забрзувањето на националните процеси во градот. Кога граничните линии на соседните држави станале реален факт, можностите на туѓите влијанија станале далеку полесни. Како резултат на таквата активност при крајот на османлиското владеење, во учебната 1911/12 година, во Скопскиот округ постоеле 27 основни српски училишта, 60 егзархиски, 1 грчко, 1 романско, 18 турски и на разни други мисии (еврејско-француски и сл.). Не бил мал бројот, релативно земено, и на средните училишта во Скопје. Во споменатата учебна година во Скопје постоеле 1 турско средно училиште (учителска школа), 1 грчко граѓанско училиште, 1 српска полна гимназија, 1 српска учителска школа, 1 српско домаќинско училиште, 1 егзархиска низа и виша гимназија и 1 учителска школа. Во периодот 1912—1915 година и 1915—1918 година биле формирани соодветни српски и бугарски училишта, вршејќи како и пред тоа денационализаторска улога на училишната младина.

Во сите овие активности црковните институции имале несомнено значајна, ако не и првостепена улога. Долги години Скопје било седиште на патријаршиски митрополити. Во првата половина на XIX век биле водени остри борби и по прашањето за употребата на јазикот во црковните служби. Таа борба била конечно успешна дури во 1854 година кога во сите три цркви во Скопје (Св. Димитрија, св. Спас, св. Богородица) била воведена црковна служба на словенски јазик. Во оваа успешна борба имал виден придонес Јордан Хаџи Константинов — Цинот. По формирањето на бугарската Егзархија во 1870 година, набргу по тоа (1872 година) Скопје станало седиште и на егзархиски митрополит. Оттогаш почнува и засилено бугарско влијание кога и трите скопски цркви станале егзархиски. Како споменеме дека за егзархиски митрополит во 1890 година бил поставен Теодосија Гологанов, роден во селото Трлис, Неврокопско, кој и пред

да стане скопски митрополит, веќе бил запознаен со антиегзархиското движење. Не му била далеку идејата за отфрлување на туѓинските цркви и за обновата на Охридската архиепископија како македонска црква. Тој ја прифатил таа идеја и настојувал да ја оствари. Таквата дејност на митрополитот не одела во прилог на бугарската Егзархија. Бил сменет и спроведен во Цариград и принудно натеран на местожителство во Бугарија. Умрел во 1926 година не откажувајќи се до крај од македонските гледања.

Во 1897 година и Србија успеала, по многу напрегања, да има свој човек за администратор на скопската патријаршиска епархија, а во 1902 година и митрополит. И српската пропаганда со тоа добила поголеми можности за работа. Црковните борби во Скопје, преку кои всушност се манифестирале туѓи политички влијанија, оствариле видни траги во општата борба против османлискиот систем и владеење.

Градот Скопје и неговата непосредна околина не останале надвор од организацијата на македонското ослободително движење. Тоа било карактеристика на сите македонски градови и села. Скопје било релативно голем град, меѓутоа, во успешното организирање на национална основа имале влијание повеќе фактори: народносниот карактер на градот, градската населба, општествено-политичките и економските потреби на социјалните категории и нивниот интерес за вклучување во едно движење од националноослободителен карактер, надворешни влијанија и др. Сите тие биле мошне релевантни фактори.

Според територијалната поделба на Внатрешната организација Скопје било седиште на револуционерен округ. Со постоењето на окружен комитет на Организацијата во Скопје, Скопскиот револуционерен округ бил поделен на помали револуционерни единици, на околии и реони. Според ова во Скопје и Скопско се наоѓале повеќе месни и градски организации на Внатрешната организација.

Пред почетокот на Илинденското востание се забележува прилична активност на четата на Скопскиот револуционерен реон под раководството на долгогодишниот скопски околински војвода Васил Ажаларски, роден од скопското село Ажалари. Познати се неколкуте судири на четата со турски аскер.

И друга чета на Внатрешната организација дејствувала непосредно пред Илинденското востание во Скопско. Таа била составена од 18 четници и раководена од Никола Пушкаров. Тој бил по потекло Бугарин, од грачето Пирдоп. Бил наставник во егзархиското училиште. Во предилинденскиот период станал активен деец на Внатрешната организација и претседател на Скопскиот револуционерен округ. Во текот на Востанието биле забележани неколку акции на оваа чета на железничката линија Скопје — Солун.

По Илинденското востание во Скопскиот револуционерен округ зеле приличен замав врховистички елементи во Организацијата. На чело на Скопскиот револуционерен округ застанал Христо Матов, еден од најистакнатите врховисти и теоретичари на врховизмот во македонското ослободително движење.

По Илинденското востание туѓите пропаганди ја засиле својата активност и во Скопско. Селата во непосредната близина на Скопје, на неговата северна страна, станале база на српското четничко движење. Во голем број села на Црногорието биле формирани и активно дејствувале месни организации. На овој терен дејствувал и тн. Скопскиот горски штаб на источно Повардарје, под чие непосредно раководство се наоѓале неколку чети. Исто така, под непосредно раководство на Главниот одбор на Српката организација, со седиште во Скопје, дејствувала посебна чета на Скопска Црна Гора. Селата на ова подрачје биле целосно завладеани од оваа организација, што се одразило во активносa на Македонското ослободително движење на овој рен.

Консултирана литература:

Бајрам, Ферад Ф., Административна подела, управне власти и судство, Споменница двадесетпетогодишнице ослобођења Јужне србије 1912—1937, Скопље, 1973.

Бендерев, Кап., Военая география и статистика Македонии и сосѣднихъ снего областей Балканского полуострова С. Петербург, 1890.

Beaujour, F. de, Tableau du commerce de la Grèce formée d'après une année moyenne, depuis 1787 — jusqu'en 1797, 2 volumes, Paris, 1800.

Beaujour, F. de, Voyage militaire dans l'Empire Othoman I-II, Paris 1829.

Bouè, A., Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe, I-II, Vienne 1854.

Бошко, Народно позориште у Скопљу, Одјек, 8/190., бр. 260

Веселиновић, М., Школе у Скопљу, Браство, 7/1897, с. 306—319.

Веркович, Топографическо-этнографическјй очеркъ Македонии, С. Петербург, 1889.

Динев, Ангел, Илинденска епопеа, дел II, Скопје, 1949.

Зографски, Д., О радничком покрету у Македонији до Балканског рата. Београд, 1952.

Зографски, д-р Данчо, Создавањето и развитокот на индустријата во Македонија до Балканската војна, Годишник на Економскиот факултет во Скопје, Скопје, 1960.

Зографски, д-р Данчо, Развитокот на капиталистичките елементи во Македонија за време на турското владеење, Скопје 1976.

Јовановић, М. Ј., Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења, Београд, с. а.

Ивановъ, Йорданъ, Българетѣ въ Македония, Соф. 1915.

Кљичовъ, В., Македония. Етнография и статистика, Соф 1900.

Kosovo vilayeti salnamesi, Usküb, 1896.

Lois sur la nouvelle division de l'Empire et gouvernement generaux formées sur le nom des vilayets Constantinople, 1867.

- Марковић, Свет. и Ивановиќ, Јаков, Школство Јужне Србије од 1912 до 1937, Споменица двадесетгодишњице . . .
- Мишайковъ, Д., Стопанското значење на новитѣ земи, Соф. 1917.
- Одбрани статии за работничкото и социјалистичкото движење во Македонија, (1895—1914). Скопје, 1962.
- Тодорвић, д-р М., Ориенталне железнице. Економист, бр. 14 г. II, Београд, 1913.
- Pouqueville, F. L., Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie et dans plusieurs autres parties de l'Empire Othoman pendant les années 1789, 1799, 1800, 1801, 3 volumes, Paris, 1805.
- Приштинац, Писма из Ст. Србије и Македоније, Македонија, 9/1906 с. 2-5.
- Привредне прилике у Скопљу, Политика, 7/1909, бр. 1943, с. 1.
- Раднички покрет у Турској, Радничке новине, Београд, бр. 293/24, 1911.
- Р. П., Скопље после шест месеци, Застава, 49/1914.
- Смаиловић, Зија, Значење Гајретове прославе у Скопљу, Јужни Преглед, 4/1929, бр. 6-7. с. 289.
- Просвета, Просветна и привредна друштва Срба у Скопљу, Словенски југ, 9/1912, бр. 2.
- Привредне прилике у Скопљу, Скопски гласник, 7/1935.
- Србовић, Поздрав Скопљанцима, Мали Журнал, 19/1912, бр. 323.
- Стојадиновић, Милосав, Размишљања о Јужној Србији, Савремена општина, VI, 1931, бр. 9—12.
- Тановић, Ст., Српско коло у Скопљу 1902—1934, Вардар, 3/1934, бр. 169.
- Тепловъ, В., Материјали для статистики Болгарији, Љракии и Македонји С. Петербург, 1877.
- Тодоровски, Глигор, Просветната политика на Кралството Србија во Македонија по балканските војни 1912 — 1915, Скопје, 1975.
- Три дана у Скопљу, Радничке новине, 13/1913, бр. 1—8.
- Хан, Ј. Г., Путовање кроз поречину Дрима и Вардара, Београд, 1876.
- Хаџи-Васиљевић, I., Скопље и негова околина. Београд. 1930.
- Хаџи-Васиљевић, Привредне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку, Београд, 1928.
- Хаџи Васиљевић, Прве наше школе модерне српске наставе у Скопљу, од од 1838 — 1854, Вардар, 2/1933, бр. 74.
- Скопска индустрија и трговина и скопски трговци у XIX веку, Београд, 1933.
- Čelebija, E., Putopis, Sarajevo, 1957.
- Чемеркић, М., Трговина, занатство, индустрија и керидтне установе од 1875 — 1937. Споменица двадесетпетогодишњице . . .
- Шапкаревъ, К., Еснафскитѣ обичаи и закони въ Скопие, Сборник на народни старини, Пловдив, 1884.